

<https://doi.org/10.62837/2026.4.203>

ƏSGƏROVA MÜNƏVVƏR EHTİBAR

Baş müəllim, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Dillər Tədris Mərkəzi

haciyeva87@mail.ru

NOMİNATİV LEKSİK VAHİDLƏRDƏ SİNTAQMİK ƏLAQƏLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: semantik yanaşma, nominativ vahidlər, sintez, sintaqmatik münasibətlər, funksional xüsusiyyətlər

Ключевые слова: семантический подход, номинативные единицы, синтез, синтагматические отношения, функциональные особенности

Key words: semantic approach, nominative units, synthesis, syntactic relations, functional characteristics

Müasir dilçilik tarixində sintaqm anlayışının dil və ya nitq aktı ilə əlaqəsi, cümlələrin sintaqmatik hissələrə bölünməsi və bu vahidin fonetik və ya sintaktik aspektdən öyrənilməsi ilə bağlı elmi tədqiqatlar aparılsa da, vahid bir fikir formalaşmayıb. Dilçilikdə bu məsələ ilə bağlı müxtəlif baxışlar mövcuddur. Bir qrup dilçi sintaqmı fonetik vahid kimi öyrənməyə çalışmış, digər bir qrup dilçi isə sintaqmı sintaktik vahid kimi öyrənməyə çalışmışdır. Sintaqm probleminin öyrənilməsində yaranan mübahisələr bizi bu məsələyə yenidən baxmağa sövq etmişdir. Əvvəla, sintaqm nitq hadisəsidir və nitq prosesində formalaşır. Başqa sözlə, sintaqm ünsiyyət prosesində yaranır və nitq zamanı fikirləri daha aydın və anlaşılıqlı şəkildə çatdırmağın ən vacib vasitələrindən biri kimi çıxış edir. Dil işarələrinin üfqi oxda əlaqələri yanaşı gəlmə, yəni sintaqmatik prinsipə əsaslanır. Burada biz ilk növbədə işarələrin düzxətlliliyi prinsipini qeyd etməliyik. Bu prinsipə görə iki müxtəlif dil işarəsi eyni zamanda və eyni yerdə gələ bilməz. Burada qonşuluqda işlənmə qaydaları müəyyən edilir. Fonoloji səviyyədə burada da ciddi maneələr ortalığa çıxır. Hər bir fonemin yerdə qalan digər fonemlərin hamısı ilə birləşmə yaratması qeyri-mümkündür. Biz ixtiyari olaraq üç fonem götürüb onlardan heç birinin təkrar olunmaması şərtilə söz düzəltmək, onda onların nəzəri baxımdan sayı belə olacaq: 1.2.3=6. Deməli, /d/, /e/ və /n/ fonemlərini götürsək, onda nəzəri cəhətdən 6 birhecalı söz düzəldə bilərik: /den/, /ned/, /end/, /nde/, /dne/, /edn/. Bunlardan yalnız 3-ü dilimizin fonem düzümünə uyğun gəlir: /den/, /ned/, /end/. O biri üçü isə bizim dilimizə xas olmayan birləşmə olduğundan onlardan danışmağa dəyməz. Ancaq /den/, /ned/ və /end/ kimi birləşmələrə də dilimizdə rast gəlmirik. Düzdür, bizim dilimizdə /dendrari/ sözü vardır. O biri iki birləşməyə heç alınma sözlərdə də rast gəlmək olmur. Buradan belə nəticə çıxarda bilərik ki, bu cür birləşmələr Azərbaycan dilinin fonotaktik qaydalarına uyğun gəlmir. Morfoloji səviyyədə sintaqmatik münasibətlər morfemlərin bir-brinin yanında gələ bilməsinin müəyyənlişməsi deməkdir. Burada Azərbaycan dili baxımından nəzərə çarpan qanunauyğunluq on-dan ibarətdir ki, şəkilçi morfem kök morfemdən qabaq gələ bilməz. Eyni zamanda şəkilçi morfem vurğunu öz üzərinə çəkir. Ancaq inkar şəkilçiləri vurğunu özündən əvvəlki hecanın üzərinə atır.

Məs.: /şək'il /, ancaq /şəkil+'çi/; /gün/, /gün+'ey/, /güney+'li / (o) gəl'ir//; / (o) gəl+m+ir//; /mən alı'ram//, ancaq /mən 'almıram// və s. Sintaqmatik əlaqə isə cümləyə girən leksemlərin semantik həmrəyliyi və formal əlaqələr (uzlaşma, idarə və yanaşma) əsasında birləşərək müəyyən linqvistik struktur əmələ gətirməsində özünü büruzə verir. Müq.ət: /Dünənki iclas heç xoşuma gəlmədi// (semantik həmrəylik, yanaşma və uzlaşma).

Sintaqmatik oxda öz birləşmə qabiliyyətinə görə iki və daha artıq valentli morfemlər də fərqləndirirlər. İkivalentli morfemlər elə morfemlərdir ki, onlar ən azı iki leksemdə iştirak edir. Məsələn, /-sal/ şəkilçisinə həm /qum+sal/, həm də son zamanlarda /rəqəm+sal/ sözlərində təsadüf olunur. Ancaq /-daş/ şəkilçisinə /vətən+daş/, /əmək+daş/, /silah+daş/, /sirr+daş/, /yol+daş/ və s. leksemlərinin düzəlməsində iştirak etdiyi üçün bu morfeim çoxvalentlidir. Deməli, sintaqmatik oxda müəyyən məhdudiyətlər daim özünü büruzə verir. Özü də birləşmələrin müəyyənləşməsi müxtəlif səviyyəli dil vahidlərində müxtəlif cür olacaqdır. Məsələn, morfeim qovuşuğunda /+g/ mümkündür. Müq.ət: /daş+gım/, /dzoj+gun/ v s. Ancaq /g+/ f mümkün deyildir. /Ağşın/ yazılsa da, bu sözdə /k+f/ tələffüz olunur. F. de Sossür dildə sintaqmatika və assosiativ qrammatikanı "dilin iki əsas oxu" adlandıraraq qeyd edir ki, "onlar zehni fəaliyyətimizin iki formasına uyğundur və bütün həyatımız üçün eyni dərəcədə zəruridir". Ferdinand de Sossür tərəfindən formalaşdırılmış sintaqmatik münasibətlərin tərifində üç aspekt bizim üçün fundamental əhəmiyyət kəsb edir:

1) Bu münasibətlərin xətti təbiəti, uzunluğa əsaslanan sintaqmatik münasibətlər nitq zamanı yaranır. Bunlar ardıcılıqla yerləşmiş vahidlərin münasibətləridir, ardıcılığın müəyyənliyi və damğadakı üzvlərin sayının müəyyənliyi ilə xarakterizə olunur.

2) Sintaqmada iki növ sintaqmatik münasibət mövcuddur: hissələrin bir-birinə münasibəti və hissələrin bütövə münasibəti. Bu yanaşma çoxkomponentli vahidləri yalnız asılı üzvlərin özlərinə münasibəti baxımından deyil, həm də bütövün strukturu daxilində asılı üzvlərin bir-birinə münasibəti baxımından öyrənmək imkanını nəzərdə tutur;

3) Sintaqmatik münasibətlər istənilən səviyyəli münasibətlərdir. Sintaqmatika sintaksislə uyğun gəlmir. Sözü sintaqmatikası ifadənin sintaksisindən fundamental olaraq fərqlənir: "Sadə və ayrılmaz vahid olmayan hər hansı bir söz cümlə üzvündən, yəni sintaktik faktdan: birləşmədən heç bir əhəmiyyətli şəkildə fərqlənir. , və onun aşağı səviyyəli tərkib hissələrinin sırası sözlərdən söz birləşmələrinin əmələ gəlməsi ilə eyni əsas prinsiplərə tabedir". Sintaqm problemi də Azərbaycan dilçiliyi alimləri üçün tədqiqat obyektinə çevrilib və bu məsələ ilə bağlı iki cəbhə yaranıb. Dilçi prof. Yusif Seyidov sintaqmı söz birləşməsi ilə eyniləşdirənlərdən fərqli olaraq, "söz birləşməsi ilə sintaqmanın tamamilə fərqli əsasları var, açıq desək, əslində onların ortaq heç bir şeyi yoxdur" deyə düşünür. Onun sintaqma tərfi belədir: "Sintaqm cümlə (nitq) daxilində bir-birini izləyən və bir nəfəslə ifadə olunan sözlər qrupudur". Tərifdən aydın olur ki, Y.Seyidov nitq axınında fasilələr arasında baş verən nitq ritmlərini nəfəs qrupu kimi şərh edir. Lakin tədqiqat zamanı aydın olur ki, sintaqmı bir

nəfəslə tələffüz olunan söz qrupu kimi qəbul etmək canlı nitq zamanı özünü doğrultmur. Məsələn, “Səhər işə gedəndə qar dənəcikləri səmada seyrək uçurdu”. Göstərdiyimiz kimi, bu cümlənin tələffüz zamanı iki formada reallaşma ehtimalı var. Göründüyü kimi, eyni leksik vahidlərin səs ardıcılığı ilə birləşməsi ilə əmələ gələn bu cümlə, danışan tərəfindən intonasiyanın köməyi ilə iki formada tələffüz olunur, həm də dinləyici tərəfindən həmin formalarda qavranılır. İkinci bölmədə cümlənin intonasiyası və quruluşu birinci bölmədəki ilə eyni deyil və ondan fərqli olaraq, cümlə yeni semantik, sintaktik və fonetik xüsusiyyətlər qazanır. Birinci bölmədə Səhər mənalı zaman vahidini ifadə edir, ikinci bölmədə isə intonasiyadan asılı olaraq şəxs anlayışını ifadə edir. Sintaqm məsələsinin izahı da prof. Ağamusa Axundovun əsərində müəyyən yer tutur. Ə. Axundov sintaqm haqqında yazır: “İnsanlar arasında ən kiçik ünsiyyət vahidi olan cümlələr də müəyyən ritmik qruplara bölünür və buna fonetikada sintaqm deyilir.” O, həmçinin adi nitqdə cümlənin sintaqmatik bölünməsində sintaktik amillərin əhəmiyyətindən bəhs edir. O, qeyd edir ki, Azərbaycan dilində iki növ sintaqm mövcuddur:

1. Tam (tam) sintaqm; 2. Natamam (natamam, natamam) sintaqm .

Tamamlanmış sintaqlar cümlədə solda istifadə olunan sintaqlardır ki, bu da cümlədəki informasiyanın sol tərəfindən işlənməsi ilə əlaqədardır. Məlumat ehtiva edən sintaqlara predikativ sintaqlar da deyilir. Məsələn, / Hava qaranlıq idi. Bu, bir sintaqmal cümlədir və tam sintaqm olmaqla yanaşı, həm də predikativ sintaqmdır. / Asfalt örtüyünün dəliklərində gölməçələr var idi /. Bu cümlədə asfalt örtüyü natamam sintaqmdır və cümlədə ifadə olunan fikrin müəyyən bir hissəsini təmsil edir. Bir tərəfdən sintaqmatik bölünmə ifadə olunan fikrin mənasını düzgün başa düşməyə xidmət edir və başa düşülməsini asanlaşdırır, digər tərəfdən isə söhbət zamanı cümlənin düzgün intonasiyasına imkan verir. Qəzənfər Kazımov sintaqma sintaktik yönündən yanaşaraq ona belə tərif verir: “Sintaqm cümlədə sintaktik əlaqələrlə birləşən və vahid tam kimi fəaliyyət göstərən söz birləşməsi və söz qruplarından ibarətdir” . O sintaqmın üzvləri arasında dörd əlaqə tipini qeyd edir: 1) Predikativ əlaqə 2) Obyektiv əlaqə 3) Atributiv əlaqə 4) Relyativ əlaqə. İ.Məmmədov sintaqmatikadan bəhs edərkən yazır: “Hər sahəyə daxil olan sözlər çoxluğu müxtəlif səciyyəli linqvistik əlamətlərlə tənzimlənən müəyyən “normal” sintaqmatik işlənmə mühitinə düşə bilər. Hər hansı söz sahəsinə daxil olan çoxluğun normal sayılan parametridən çıxıb “yad sahənin sözləri üçün normal sayılan işlənmə mühitinə, sintaktik-məntiqi əhatəyə düşəndə dil vahidi yeni xassə qazanır. Bu baxımdan sözlərin sintaqmatik əlaqəsi qeyri-məhdud deyil. Bu əlaqədə sözlərin semantikasını, habelə qrammatik xüsusiyyətləri də olduqca böyük əhəmiyyət daşıyır” . Ferdinand de Saussure-nin dil nəzəriyyəsi, sintaqmatik və paradiqmatik münasibətlər əsas rol oynayır. Sintaqmatik münasibətlər dil vahidlərinin xətti əlaqəsini ifadə edir. Bu yanaşmaya əsaslanaraq, nominativ vahidlərin digər sözlərlə birləşdirilməsi imkanları onların funksional xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Eyni zamanda, müasir semantika bu əlaqələrin yalnız struktur

baxımından deyil, həm də mənə baxımından əhəmiyyətini vurğulayır. F. de Saussure eyni mənəni ifadə edən sözləri paradigmatik və sintaqmatik mənalarına görə müxtəlif siniflərə bölmək ideyasını əsaslandırır: ingilis dilində qorxu ifadə edən sinonim sözlər, məsələn, “fear”, “to be afraid of”, “dread” və ya azərbaycan dilində “böyük”, “iri”, “nəhəng” kimi sözlər mətn və ya diskurs daxilində fərqli mənalar ifadə edə bilərlər. Beləliklə, sintaqmatik əlaqələr dilin həm mikrosistem (söz və söz birləşmələri), həm də makrosistem (mətn və diskurs) səviyyəsində fəaliyyət göstərir. Nəticə etibarilə demək olar ki, nominativ leksik vahidlərin sintaqmatik münasibətləri dilin struktur-semantik sisteminin formalaşmasında həlledici rol oynayır. Bu münasibətlər dil vahidlərinin qarşılıqlı əlaqəsini təmin etməklə onların funksional imkanlarını genişləndirir və nitq daxilində daha effektiv istifadə olunmasına şərait yaradır. Sintaqmatik münasibətlərin həm struktur, həm də semantik baxımdan tədqiqi müasir dilçilikdə nominativlik probleminin daha dərinlən anlaşılmasına imkan verir. Bu işə dilin kommunikativ, funksional və koqnitiv aspektlərinin kompleks şəkildə öyrənilməsi üçün geniş elmi perspektivlər açır.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, 2006.
2. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2010.
3. Mirzəyeva, G. Dilçilikdə sintaqm problemi // II International Scientific Conference of Young Researchers, – Bakı: –27-28 April, – 2018.
4. Saussure F. Course in General Linguistics. 1916.
5. Şirvani, S.Ə. Seçilmiş əsərləri / S.Ə.Şirvani. – Bakı: Maarif, – 2002.
6. Veysəlli, F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. III / F.Y.Veysəlli. – Bakı, – 2009.

Xülasə

Müasir dilçilikdə sintaqmatik münasibətlər dilin dinamik strukturunu anlamaq üçün əsas anlayışlardan biri hesab olunur. Bu münasibətlər vasitəsilə sözlərin uyğunluğu, kombinasiyası və semantik uyğunluğu müəyyən edilir. Bu baxımdan nominativ vahidlərin sintaqmatik davranışının öyrənilməsi həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dilçilik tarixində sintaqm anlayışının dil və ya nitq aktı ilə əlaqəsi, cümlələrin sintaqmatik hissələrə bölünməsi və bu vahidin fonetik və ya sintaktik aspektdən öyrənilməsi ilə bağlı elmi tədqiqatlar aparılsa da, vahid fikir formalaşmayıb. Dilçilikdə bu məsələ ilə bağlı müxtəlif baxışlar mövcuddur. Bir qrup dilçi sintaqmı fonetik vahid kimi öyrənməyə çalışmış, digər bir qrup dilçi isə sintaqmı sintaktik vahid kimi öyrənməyə çalışmışdır. Sintaqm probleminin öyrənilməsində yaranan mübahisələr bizi bu məsələni yenidən nəzərdən keçirməyə sövq etmişdir. Əvvəla, sintaqm nitq hadisəsidir və nitq prosesində formalaşır. Başqa sözlə, sintaqm ünsiyyət prosesində yaranır və nitq zamanı fikirləri daha aydın və anlaşılıqlı şəkildə çatdırmağın ən vacib vasitələrindən biri kimi çıxış edir.

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СИНТАГМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В НОМИНАТИВНЫХ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦАХ

АСГАРОВА МУНАВВАР ЭХТИБАР

Резюме

В современной лингвистике синтагматические отношения считаются одним из главных понятий для понимания динамической структуры языка. Через эти отношения определяется совместимость, сочетание и семантическая совместимость слов. В этом отношении изучение синтагматического поведения номинативных единиц имеет как теоретическое, так и практическое значение. Хотя в истории современной лингвистики проводились научные исследования взаимосвязи понятия синтагмы с языком или речевым актом, деления предложений на синтагматические части и изучения этой единицы с фонетической или синтаксической точки зрения, единого мнения по этому вопросу не сформировалось. В лингвистике существуют разные взгляды на этот вопрос. Одна группа лингвистов пыталась изучать синтагму как фонетическую единицу, в то время как другая группа лингвистов пыталась изучать синтагму как синтаксическую единицу. Разногласия, возникшие при изучении проблемы синтагмы, побудили нас пересмотреть этот вопрос. Прежде всего, синтагма — это речевой феномен, формирующийся в процессе речи. Иными словами, синтагма возникает в процессе коммуникации и выступает одним из важнейших средств более ясной и понятной передачи идей в речи.

Summary

STRUCTURAL-SEMANTIC FEATURES OF SYNTAGMIC RELATIONS IN NOMINATIVE LEXICAL UNITS

Asgarova Munavvar Ehtibar

In modern linguistics, syntagmatic relations are considered one of the main concepts for understanding the dynamic structure of language. Through these relations, the compatibility, combinability and semantic compatibility of words are determined. In this regard, the study of the syntagmatic behavior of nominative units is of both theoretical and practical importance. The nominative meaning is characterized as the main, primary and direct meaning of the word. This meaning is associated with the naming of objects and phenomena. However, in the process of language development, these words acquire new semantic shades in various contexts. This is closely related to their participation in syntagmatic relations. Syntagmatic relations manifest themselves in various forms: determining relations, controlling relations and approach relations. These relations ensure the semantic and grammatical compatibility of nominative units with other words. For example, these relations are clearly observed in such combinations as 'big city', 'reading a book', 'running fast'. Context plays a decisive role in the formation of the meaning of nominative units. The same word can express different semantic shades in different contexts. This indicates the semantic dynamism of syntagmatic relations.

Rəyçi: filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent Əliyeva Nərmin